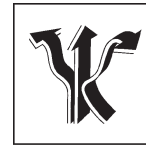
МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

К. М. СОКОЛОВСЬКА, А. А. ГОЦАЛЮК

ПРАКТИКУМ З УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОЛОГІЇ

Навчальний посібник

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2016

Рецензенти: *Ю. Д. Руденко*, д-р пед. наук, проф.
Ю. О. Шилов, канд. іст. наук, акад.
В. М. Васильченко, канд. філол. наук, доц.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (*протокол № 2 від 25.02.15*)

Соколовська К. М., Гоцалюк А. А.

Практикум з української етнології: навч. посіб. / К. М. Соколовська, А. А. Гоцалюк. — К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2016. — 192 с. — Бібліогр.: с. 186–191.

ISBN 978-617-02-0193-5

На сторінках посібника висвітлюються українські народні традиції, звичаї та ритуали, пов'язані з календарно-побутовою обрядовістю, подається практичний матеріал.

Для істориків, етнографів, культурологів, викладачів і студентів вищих навчальних закладів гуманітарного спрямування.

© К. М. Соколовська, А. А. Гоцалюк, 2016
© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2016
© ДП "Видавничий дім «Персонал», 2016

ISBN 978-617-02-0193-5

ЗМІСТ

Передмова 4

Розділ І. **Історичні витоки духовної культури українців** 9
1.1. Українські звичаї та обряди за народним календарем 9
1.2. Українська традиційна обрядовість весняно-літнього циклу 13
1.3. Українська традиційна обрядовість осінньо-зимового циклу 42
1.4. Календарно-побутова обрядовість Карпатського регіону 66

Розділ ІІ. **Українські календарні свята** 75
2.1. Свято Коляди 75
2.2. Свято "Колодія". Проводи зими, зустріч весни 83
2.3. Свято Василя і Маланки 86
2.4. Свято Благовіщення воскреслої землі 90
2.5. Свято Ярили 95
2.6. Свято Великдень. Рахманський Великдень 97
2.7. Свято Івана Купайла 101
2.8. Свято Калити. Андрія 110
2.9. Українські вечорниці 113

Висновки 132

Додатки 137

Список використаних джерел 186

ПЕРЕДМОВА

У сучасному суспільстві пострадянського простору дуже важливо для подальшого поступу усіх сфер культури зрозуміти тенденції розвитку, взаємозв'язку, взаємовпливу в етнічній культурі. Теоретичне осмислення традиційної культури українців, яка зберегла для нас величезну інформацію про історію, світоглядні уявлення народу, є сьогодні одним із пріоритетних напрямів вивчення історичної науки.

Календарні свята та обряди етнографічної групи українців, які увібрали в себе ключові риси соціального життя, позначені впливом основного господарсько-культурного типу, розкривають комунікативну, естетичну, морально-етичну функцію звичаїв та обрядів.

Як слушно зауважують сучасні дослідники, обряд — це справді унікальний і нічим незамінний засіб фіксації досягнень людської спільноти в налагодженні свого співжиття: форма суспільної свідомості.

Нині науковців цікавлять процеси змін, які здійснюються під впливом чинників соціального й політичного характеру на перебіг розвитку традиційної культури та ступінь збереженості окремих фрагментів обрядовості. У незалежній Україні відбувається повернення до народних традицій, але вже в умовах подальшої глобалізації культури, розвитку туризму та розважальних видовищних дійств.

Для наукового осмислення функціонування етнічної культури надзвичайно важливим є період кінця XIX – початку XXI ст., який характеризується посиленим втручанням в усі сфери життя і побуту.

Наприкінці XIX ст. відбувається розмивання сакрального навантаження в обрядовості українців, яке протікає під дією соціально-економічних змін, міграцій, що становлять законо-

мірний процес. А також прискорюється процес нівелювання первісного змісту обрядовості під тиском ідеологічного втручання, заборон, переслідувань, особливо інтелігенції.

Початок XX ст. характеризувався набуттям теоретичних підходів до календарної обрядовості українців.

Порівняльний аналіз святково-обрядової культури допоміг вченим підійти до осмислення структури компонентів, генези певних реліктових явищ, виявити в загальноукраїнській основі обрядовості виразні локальні риси, притаманні етнографічним групам українців.

Серед багатьох дослідників першої половини XX ст. деякі постаті посідають особливо помітне місце. До таких учених належить Ксенофонт Сосенко, який зробив цілий ряд припущень щодо походження окремих звичаїв та їх символічного вираження.

Вагомий внесок у дослідження народного календаря зробив виходець із Східного Поділля, канадський емігрант Степан Килимник. Впродовж багатьох років він вивчав народні звичаї та обряди річного циклу. Важливим є те, що автор першої в українській науці такої ґрунтовної праці про народний календар особисто досліджував різні регіони України.

Слушною є думка С. Килимника про значення народних традицій, що не втратили свою актуальність і тепер: "Вивчаючи наші стародавні джерела, зокрема народну творчість, та взагалі народні традиції, наука правдиво і глибоко дослідила світогляд наших пращурів дохристиянської доби. Той світогляд до деякої міри панує і тепер, поруч християнського світогляду".

Без перебільшення вчений констатує, що "жоден слов'янський народ не мав таких високопоетичних уявних образів природи, її явищ, жоден слов'янський народ не зберіг до наших днів так повно і цілісно основ своєї ранньої культури, як це зберіг саме український народ".

І тепер, на порозі XXI ст., спостерігаючи відродження традиційної культури після усіх пережитків катаклізмів минулого століття, віддаємо належне цим працям, які порушили низку актуальних проблем еволюції обрядів та звичаїв.

Для глибокого розуміння розвитку народних традицій та процесів трансформації у святково-обрядовій культурі українців посідає цілий ряд малодосліджених проблем. Одна з них — це культурний симбіоз давніх пластів обрядовості з нашаруванням християнських елементів.

Наприкінці XX — на початку XXI ст. з активізацією неоязичництва дискусії навколо впливу християнства на традиційну культуру загострилися. Існує кілька поглядів на цю проблему, які інколи дуже різняться. Певне коло вчених переконане, що з введенням християнства старий поганський зміст народних звичаїв християнської віри органічно ввійшов у суспільне і особисте життя наших пращурів.

Думка, проте, є досить дискусійною. Полярну позицію займають прихильники давньої рідної віри, тобто первісних світоглядних уявлень. Вони вважають, що християнська релігія негативно вплинула на еволюцію традиційної культури українців, спричинила до втрати системи давніх народних цінностей і духовності.

Період XX — початок XXI ст. характеризується поступовим зростанням наукових інтересів до витоків традиційної етнокультури в регіональних виявах, однак він уповільнений через економічні і політичні фактори.

Генезу традицій та звичаїв чимало вчених пояснювали порізному. Вчені минулих століть вбачали походження календарних свят від східної міфології — індійської та іранської, що було характерно для наукових напрямів середини XXI ст. Інші ж вбачали впливи греко-римських звичаїв.

Найвірогідніші позиції вчених (К. Сосенко, В. Гнатюк), які вбачали власне основу календарних свят, яка лише має елементи універсальної моделі сприйняття світу, що притаманно багатьом народам.

Відчуваючи животворну силу природи, селянин намагався шляхом шанування її богів та духів, що населяють небесний і потойбічний світ, а також земний світ, умилостивити, прославити, звеличити, сподіваючись на їхню благодійність стосовно родини, господарства, здоров'я. В українській культурі особ-

ливе місце належить традиційним звичаям та обрядам. Нині стає все більш актуальним науковий інтерес до витоків та розвитку українських традицій, звичаїв. Вивчення української традиційної культури, її збереження в умовах прискореної урбанізації та поширення "масової культури" — це турбота про її розвиток у сьогоденні та майбутті нашого народу. Адже традиційна календарна обрядовість відображає етнічне, соціальне, історико-культурне життя людей. Гуманістична ідея є домінуючою в традиційній календарній обрядовості українського народу. Досліджуючи трансформаційні процеси, які відбувалися в календарній обрядовості впродовж тисячоліть, вплив міграційних факторів, заборони святкувань народних обрядів за радянських часів, назріла потреба аналізу формування новацій у сучасній календарній обрядовості.

Об'єктом дослідження є цикл календарно-побутової обрядовості в етнокультурі українського народу.

Предметом стали трансформаційні процеси в календарній обрядовості українців у XX — на початку XXI ст.

Мета і завдання дослідження полягають у вивченні специфіки календарної обрядовості українців у процесі змін і під впливом чинників політичного і соціального характеру.

Досягнення мети здійснювалося шляхом вирішення таких завдань:

- проаналізувати стан проблеми на сучасному етапі, виявити рівень її наукового осмислення, здійснити аналіз джерел;
- простежити успадкування традицій у календарній обрядовості в XX–XXI ст.;
- виявити динаміку змін у календарній обрядовості;
- виявити чинники, що впливають на збереження традиційної календарної обрядовості.

Хронологічні межі дослідження визначено періодом XX–XXI ст.

Методологічною основою навчального посібника став порівняльний метод вивчення календарної обрядовості в контексті загальноукраїнської культури в процесі змін.

Методологічним тлом у розумінні структурних компонентів календарної обрядовості другої половини XX – початку XXI ст. стали праці визначних дослідників Г. Хоткевича, К. Сосенко, В. Гнатюка.

Етнологічні дослідження про вагомість усної народної творчості для розуміння історії в наш час розглядали видатні вчені Г. Кожолянко, Р. Кирчів, О. Кожолянко.

При вирішенні наукових проблем автор ґрунтувався на засадах об'єктивності, системності, аналізу джерел. У праці висвітлюються питання сакрального навантаження в календарній обрядовості українців, яке відбувалося під дією міграцій та соціально-економічних змін.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості усвідомлення розвитку календарної обрядовості українців різноманітних етнографічних районів.

Упродовж віків відбулися певні зміни в розвитку календарної обрядовості. Важко заперечити дослідникам, які вважають, що "На жаль тільки, ми й сього нашого старого календаря не маємо в його повній і чистій передхристиянській формі і мусимо рахуватись на кожнім кроці не тільки з спустошеннями і виломами, але із змінами, перебоями і переносами, спричиненими в старій системі церквою і церковним календарем. Гострі заборони, напади, погрози, котрими духовенство било по святах, які не встигли себе зв'язати в тій чи іншій формі з святами християнськими, поставити свої останки під їх протекторат або асимілюватися з ними, — факт загальновідомий". У XX ст. традиційна народна обрядовість зберігає в собі ще багато старих магічно-натуралістичних елементів, обрядову поезію, пов'язану з сільськогосподарським життям селянина. Власне сільськогосподарська основа народного календаря є своєрідним скелетом, на якому трималися різні обрядодії та церемонії релігійно-поетичного і громадського життя.

Розділ І. **ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ**

1.1. Українські звичаї та обряди за народним календарем

Життя українців традиційно супроводжувалося різноманітними обрядами та ритуалами. Вони в образно-символічній формі відзначали свята за народним календарем. Для стародавніх українців все суще на землі існувало лише залежно від роду. Поза родом не уявлялося нічого: ні людей, ні тварин, ні рослин, ні рік, ні вогню, ні гір. Вони не лише приносили жертви, здійснювали ритуали, а й були лікарями, ворожбитами, допомагали порадами, знали обрядові пісні-молитви. Кожен обряд супроводжувався певними ритуальними магічними піснями, тісно пов'язаними з первісним світоглядом народу. В обрядах, звичаях і традиціях нашого народу повною мірою розкрилося його світосприйняття, образне мислення, віра в магічну силу ритуальних дій. Так, характерним для всіх предків українців було уявлення про природу, в якому всі речі живуть своїм життям, тобто мають душу. У багатьох народних піснях зустрічається цей прийом, де предмети і явища виступають як живі істоти.

Українці належать до тих націй в Європі, чия обрядовість є однією з найдавніших і найбагатших. Найкраще виражене багатство української обрядовості в обрядовому фольклорі – піснях, побажаннях, віншуваннях, примовляннях, якими супроводжується те чи інше обрядове дійство. Останні становлять словесну, або вербальну, частину обрядів.

В обрядовості українців розрізняють два види — родинну (чи сімейну) і календарно-побутову. Перший вид обрядів тісно пов'язаний з громадським осмисленням важливості події в житті окремої родини чи людини. Сімейні обряди супроводжу-

ють громадське відзначення народин, повноліття, весілля та похорону. Іншого виду обрядів дотримувалися під час урочистого святкування початку чи закінчення певних сезонів, природних циклів — зими, весни, літа, осені. У давнину обидва види становили єдину обрядову систему. І весілля, і свята повноліття, чи посвячення підлітків у стан дорослості (так звані ініціації), здійснювались у певні календарні періоди. Виняток становили лише обряди, якими супроводжувалось народження чи похорон. За давньою українською традицією весілля відбувались або взимку, або восени, тобто теж були приурочені до народного календаря.

Складний і тривалий шлях розвитку пройшли українські календарно-побутові звичаї та обряди. Таку назву вони отримали через зв'язок з календарними циклами (зимою, весною, літом, осінню), від яких безпосередньо залежав побут наших предків. Часом їх ще називають аграрними, тобто пов'язаними з певними видами господарських робіт (сівбою, плеканням посівів, збиранням врожаю). Але це вірно лише до певної міри, оскільки значна частина тих звичаїв та обрядів виникла задовго до того, коли наші предки пізнавали хліборобство.

Знання природних циклів і орієнтація в часі формувалися ще на тій стадії, коли давнє населення на території України вело привласнювальну форму господарювання, тобто існувало виключно за рахунок мисливства і збиральництва. Залежно від пори року воно переміщалося з місця на місце, тобто дотримувалося напівкочового способу життя, щоб забезпечити себе достатньою кількістю їжі.

Нині майже нічого невідомо про звичаї людей кам'яного віку (палеоліту, мезоліту). Але це не означає, що жодної обрядовості в них не було. Побут тих народів, чий спосіб життя до недавнього часу відповідав первісній стадії, яку давно пройшли наші предки, засвідчує, що звичаї і обряди, приурочені до початку чи закінчення певного природного сезону, були і в них. У цьому переконує ближче знайомство з обрядовими циклами.

Минули тисячоліття, поки давні люди приручили звірів, навчилися вирощувати хліб. Перехід від привласнювальної до